

УДК 94(477.46):[316.334.55:331.4]”1851/1917”(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-137-145

Natalia Tatsiyenko

PhD (History), associate professor of the Department of History of Ukraine, historical faculty, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

EVERYDAY WORKING CONDITIONS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF UMAN DISTRICT OF KYIV HUBERNIYA)

Abstract. *The purpose of the article is an attempt, using the example of the Uman district of the Kyiv province, to trace the conditions of daily work of the Ukrainian peasantry, its attitude to the land as one of the greatest values, which directly influenced the worldview, the connection between the way of life of farmers, their daily life and mentality in the second half of the 19th century - at the beginning of the 20th century.*

The scientific novelty *of the article lies in the fact that, on the basis of archival and periodical sources, the regional aspect of the history of the Ukrainian peasantry is supplemented, because the daily life of rural laborers of one of the largest and most numerous districts of the Kyiv province and the Right Bank in general is highlighted.*

Conclusions. *Considered the importance of land as the greatest value and the main source of existence, which significantly influenced the formation of the mentality of the Ukrainian peasantry. It is noted that the cult of work was decisive in the peasant worldview, but there were also prohibited days for agricultural work, which mostly fell on Orthodox church holidays. Rural workers did not always use their allotments productively. The profitability of peasant lands was directly affected by the narrowness of the land, the lack of draft cattle, insufficient fertilization of the land, the lack of proper agricultural stock, and to some extent the conservatism of the Ukrainian peasantry, which was marked by indifference to agronomic and agrotechnical innovations. Local periodicals of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries were analyzed, which became a source of coverage of the problem of land lease, hiring peasants for seasonal work, insufficient understanding of production processes, which created merciless working conditions and in many cases led to injuries.*

The lack of land and a difficult financial situation forced the peasants to sometimes agree to the worst and most unfair terms of employment just to receive advance payments, which were used by the managers of landlord estates. It is emphasized that forced labor in landlord economies even in the post-reform period, even in the post-reform period, created fair parallels in the society of that time with the work of peasants in the period of serfdom, because along with the oppressive working conditions, corporal punishment was also often encountered as a method of influencing and asserting the low social status of peasants. One of the most common types of work that most often led to industrial injuries was work on threshing machines and work in mills. It was noted in the periodicals that the problem of insurance and compensation was not solved in any way, and the victims, in addition to physical suffering for a long time, lost the opportunity to work. The question of the work of peasant child workers, who were a constant help to their parents, is considered. In addition, an important stage of the socialization of each child was the performance of certain types of work at the appropriate age.

Key words: *peasants, Uman district, labor, land, traumatism, «Zorya», peasant economy.*

Наталія Тацієнко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, історичний факультет, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

ПОВСЯКДЕННІ УМОВИ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Анотація. *Метою статті є аналіз на прикладі Уманського повіту Київської губернії умов щоденної праці українського селянства, його ставлення до землі як однієї з найбільших цінностей, що безпосередньо впливало на світобачення, зв'язок між способом життя хліборобів, їх побутом та менталітетом у другій половині XIX – на початку XX ст.*

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі архівних та періодичних джерел доповнено регіональний аспект історії українського селянства, адже висвітлено повсякденне буття сільських трударів одного з найбільших та найчисельніших повітів Київської губернії та й Правобережжя загалом.

Висновки. Розглянуто значення землі як найбільшої цінності та головного джерела існування, що істотно впливало на становлення менталітету українського селянства. Зазначено, що культ праці був визначальним у селянському світогляді, однак були й табуовані для сільськогосподарської праці дні, що переважно припадали на православні церковні свята. Сільські трудівники не завжди продуктивно використовували свої наділи. На рентабельність селянських угідь безпосередньо впливали й черезсмужжя, нестача тяглової худоби, недостатнє удобрення земель, відсутність належного сільськогосподарського реманенту та й певною мірою консервативність українського селянства, яке відзначалося індиферентністю до агрономічних і агротехнічних нововведень. Проаналізовано місцеві періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст., які стали джерелом висвітлення проблеми оренди земель, найму на сезонні роботи селян, недостатнього розуміння виробничих процесів, що породжували нещадні умови праці та в багатьох випадках призводили до травматизму. Малоземелля та скрутне матеріальне становище змушувало селян погоджуватися іноді на найгірші та несправедливі умови найму аби лише отримати завдаткові виплати, чим користувалися управителі поміщицькими маєтками. Наголошено, що вимушене скрутними економічними обставинами наймитування у поміщицьких економіях навіть в пореформеній період породжувало в тогочасному суспільстві справедливій паралелі з працею селян у період кріпацтва, адже поряд з кабальними умовами праці часто зустрічалися ще й тілесні покарання як метод впливу й утвердження низького соціального статусу селян. Одним із найпоширеніших видів робіт, що найчастіше призводили до виробничого травматизму були роботи на молотильних машинах та праця на млинах. У тогочасних періодичних виданнях зазначалося, що ніяк не вирішувалася проблема страхування та компенсації і потерпілі, окрім фізичних страждань на довгий час, а той назавжди втрачали можливість працювати. Розглянуто питання праці селянських дітей-робітників, які були постійною допомогою батькам. Окрім того, важливим етапом соціалізації кожної дитини було виконання певних видів робіт у відповідному віці.

Ключові слова: селяни, Уманський повіт, праця, земля, травматизм, «Зоря», селянське господарство.

Постановка проблеми. В українського селянина XIX – початку XX ст. весь життєвий цикл обертався навколо щоденної праці. Заняття сільським господарством унеможлилювало неробство, адже селянин з діда-прадіда був прив'язаний до землі та вважав її головним джерелом існування. У селянському середовищі склався своєрідний культ праці, а тому селяни не вбачали власної вигоди в участі у промисловому виробництві й продовжували традиційно віддавати перевагу сільському господарству.

Вивчення життя пересічних людей, звичні, повсякденні практики поведінки, які на перший погляд є малопомітними через свою очевидність і буденність, складають важливий аспект історії повсякденності українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. Висвітлення окремих аспектів цієї проблеми має свою історію у працях істориків, етнографів, які вивчали не тільки господарювання на селі, досвід ведення землеробства та інших галузей сільського господарства, їх агротехнічну оснащеність, а й соціальний аспект, різні сторони селянського буття. Прагнення дізнатися як живе селянин, з'ясувати його буденні проблеми й інтереси є актуальним і на сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Селянська проблематика залишається однією з актуальних у наукових дослідженнях. Останніми десятиріччями посилювся інтерес до мікроісторії та історії повсякденності, які дозволяють трансформувати історичне тло через призму досвіду окремо взятої людини. Привертає увагу монографія Ю. П. Присяжнюка¹, яка присвячена вивченню соціоментальної історії українського селянства кінця XIX – початку XX ст. Автор підкреслює, що латентним підґрунтям світоглядних уявлень, побутового

¹ Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.

мислення сільських трудівників були архетипи та похідні від них настанови, цінності, норми, які визначали спектр інтересів, манери та тенденції еволюції соціальної поведінки. Інтерес викликає дисертація В. В. Малікова², присвячена комплексному дослідженню звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX ст. На регіональному рівні проблема представлена у науковій розвідці С. М. Білівненка³, який робить спробу охарактеризувати повсякденні умови праці селянства Степової України на основі нарративних джерел. Автор виділяє особливості саме Степової України і в підсумку зазначає, що умови праці регламентувалися одночасно традиційністю, погодно-кліматичними умовами, міжетнічними взаємовідносинами та релігійними аспектами.

Загалом, доповнення регіонального аспекту історії українського селянства та спроба висвітлення повсякденного буття сільських трударів одного з найбільших та найчисельніших повітів Київської губернії й зумовили актуальність даного дослідження. Джерельну базу наукової розвідки становлять архівні матеріали та дані періодичних видань, що висвітлювали соціально-економічне та суспільне життя сільського населення Уманського повіту в другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою наукової розвідки є систематизація архівних матеріалів та даних періодичних видань про повсякденні умови праці селянства Уманського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у веденні селянського господарства відігравали особисті якості господаря, його ставлення до праці. Орієнтація хліборобів на землю як одну з найбільших цінностей зумовлювалася передусім усвідомленням родючості українського чорнозему⁴. Возвеличення землі, любов до батьківської ниви передавалися селянам з покоління в покоління. Така історична детермінанта й послугоувала однією з основних причин формування специфічної землеробської «душі» українського хлібороба. Однак, у пореформений період, навіть за умов майже побожного ставлення українського селянина до землі-годувальниці, селянське господарювання за багатьма показниками залишалося відсталим. Зазвичай сільські трудівники непродуктивно використовували свої наділи. У багатьох господарствах не лише не впроваджувалася більш прогресивна та ефективна багатопільна сівозміна, а навіть скорочувалося трипільля. Про внесення добрив, а також належне чергування вирощування рослин навіть не думали. Для продуктивного ведення господарства у селян не було належних умов та можливостей, тому більшість їх не мала змоги поліпшувати техніку виробництва. При гострому малоземеллі, навіть за наявності у селянина коштів, витрати на придбання більш досконалого реманенту не окупувалися. Однією з основних причин цього була вузькосмужність. На вузьких смугах польових наділів неможливо було розвернутися навіть плугом, не кажучи вже про кінні сівалки⁵.

На результативності селянських господарств позначалися нестача передусім тяглової худоби, поголів'я якої зростало повільніше, ніж приріст населення, а також її слабосилля та нерідко непридатність для запряжки в плуг. Так, на Правобережній Україні трикінними було 18,1% господарств, двокінними – 24,2%, однокінними – 5,1%, а кількість безкінних господарств становила 49,3%. Не кращою була ситуація з поголів'ям овець та великої рогатої худоби. За 1863–1883 рр. приріст овець становив 11,3%, ВРХ – 7%. І це за умов, що селяни цілком усвідомлювали важливу роль вівчарства, яке значною мірою мало товарний характер. Лише кількість свиней, котрі не потребували пасовищ, зростала відповідно до потреб населення⁶. Отже, зниження ефективності та рентабельності селянських господарств було пов'язане з малою кількістю домашньої худоби, недостатнім

² Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. 211 с.

³ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ, 2010. С. 382-390.

⁴ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 381.

⁵ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 382.

⁶ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 382.

угноєнням землі, неякісним посівним матеріалом, нестачею, а то й повною відсутністю належного сільськогосподарського реманенту. Така ситуація значною мірою пояснювалася ще й певною консервативністю українського селянства, яке відзначалося індиферентністю до будь-яких нововведень, зокрема й агрономічних і агротехнічних.

Хижацьке використання ґрунту, зумовлене малоземеллям, призводило до того, що надільна земля давала сякий-такий врожай лише за найсприятливіших кліматичних умов. У газеті «Життя і мистецтво» за 1896 р. йдеться про те, що більшість селянських полів с. Шаулиха Уманського повіту, за високої родючості чорнозему, неналежної якості. Попри те, що у заможних селян був належний реманент, худоба, та, зрештою, і на їхніх полях озимина поросла бур'янами, як і у більшості трударів. На думку кореспондента, причина тут все ж таки не в незнанні чи нерозумінні технології виробництва, адже запитавши будь-кого з селян про переваги одного знаряддя праці над іншим чи способу обробітку, кожен точно і детально пояснював⁷. Причиною такої рутини в більшості була традиційність, яка підкріплювалася обмеженим селянським світоглядом. Дописувач газети, порівнюючи селянські та поміщицькі господарства чи німецькі колонії, у 90% відповідей чув, що «то у панів та у німців так, а ми – мужики, так у нас по-мужицьки». Інші ж посилалися на бідність. На пропозицію кореспондента скласти 10 господарям по 25 руб. і придбати молотильну машину, селяни заявляли «що справді, можна було б, але так у нас ще ніколи й не було». Через таку невпевненість та страх перед змінами і на початку ХХ ст. у селах Уманського повіту використовувалася трипільна система, яка призводила до швидкого виснаження ґрунту та знижувала врожайність, позбавляючи можливості удобрювати поля⁸. Важкі умови праці, рутинна сільськогосподарська техніка зумовлювали неякісну підготовку ґрунту, поганий засів, несвоєчасний збір урожаю, довготривалий обмолот снопів, а як наслідок – подекуди, низький урожай та значні втрати зернових культур⁹.

Селяни, які мали робочу худобу, наймалися на польові роботи, займалися візництвом, зокрема транспортуванням зерна до Одеси і солі у зворотному напрямку, перевезенням лісу тощо. Жителі с. Погоріла Уманського повіту скаржилися, що економія розташовувалася приблизно за 3 версти від їх села. Окрім того, одним із видів робіт було перевезення лісу в с. Стрижавка Таращанського повіту. Долаючи відстань у 100 верст, селяни несли матеріальні затрати на харчування та догляд худоби, часто втрачаючи її в дорозі¹⁰. Проте існували й заборонені дні для сільськогосподарських робіт. Найчастіше така заборона стосувалася православних церковних свят – Різдва, Великодня, Благовіщення, Трійці. Звичаєвість наголошувала на обов'язковій невідворотності Божого покарання за працю у святкові дні. Але все ж таки працювали. Дозволяли нехтувати церковними та народно-моральними приписами та легітимізували працю швидше за все десятиліття кріпацтва¹¹. Адже селяни змушені були відробляти панщину усі дні тижня, окрім недільних та святкових днів, у які поспішали виконати власні роботи. Тому дорослі подекуди працювали навіть в Страсну седмицю і ледве могли знайти день для сповіді та відвідання церковної служби. У рапорті до генерал-губернатора Уманський земський справник зазначав, що прийшовши з мировим посередником до церкви с. Ладижинка в неділю, вони побачили, що майже вся громада була в храмі – рідкісний випадок у час польових робіт¹². Зазначимо, що досить часто поняття праці видозмінювалося або заборона не стосувалася домашньої роботи¹³.

⁷ Крестьянское хозяйство. Жизнь и искусство. № 325. 24 ноября 1896. С. 4.

⁸ Крестьянское хозяйство. Жизнь и искусство. № 325. 24 ноября 1896. С. 4.

⁹ Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2019. С.130.

¹⁰ ЦДДАУ. Ф. 442. Оп. 300. Спр. 4. 25 мая 1861 – 29 августа 1861, арк. 6-7.

¹¹ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 384–385.

¹² Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2019. С. 80.

¹³ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 388.

У період жнив, а особливо у врожайні роки, поміщики та заможні селяни відчували потребу в робочих руках. Наймали робітників переважно з піших селян, які, порівняно з тяглими, мали менші земельні наділи. Такий заробіток дозволяв їм отримати продовольство для забезпечення власних родин, адже платню робітники отримували здебільшого не грошми, а снопами (в урожайні роки селяни зазвичай претендували на третій сніп або ж третю частину від зібраного збіжжя, у час неврожаю – на п'ятий, а іноді й шостий сніп)¹⁴. Також поміщики наймали селян на заготівлю кормів для худоби. На осінь припадали «бурякові жнива», як подекуди називали копання буряків. Багато господарів засівали земельні ділянки буряками, а потім продавали їх заводам, тому наймали селянок із дітьми, які складали контингент робітників для сапання, триразового поління і копання технічної культури¹⁵.

З газети «Зоря» відомо, що у 1884 р. через неврожай ціни на робочі руки були невисокими: чоловік отримував на день 40 коп., жінка – 30 коп. А от у 1883 р. в цю саму пору чоловік отримував 60 коп., жінка – 40 коп. і то важко було знайти робітника¹⁶. У 1906–1908 рр. у Київській губернії середня щоденна плата дорослому пішому робітнику під час жнив (з харчуванням роботодавця) складала 57 коп.¹⁷ З іншого боку, такі заробітки давалися взнаки тяжкими збитками для власних селянських господарств, які занедбувалися на час наймів.

Економії, які мали значні обсяги робіт, оформляли з робітниками письмові договори та видавали трудові книжки, дрібніші ж господарства обмежувалися простими, переважно усними, умовами. Коли селяни не мали термінової потреби в грошах, а в економіях проводилися невідкладні роботи, приказчики вдавалися до певних хитрощів. Вони запрошували музик, наливали горілку, активно торгувалися щодо платні, підвищуючи її, роздавали обіцянки, що звичайно ж подобалося селянам і вони приставали на умови, навіть усвідомлюючи, що не всі обіцянки будуть виконані. Така форма укладання договору фактично перебувала в межах селянських звичаєво-правових норм щодо найму, які передбачали усність угоди, укладання її при свідках, у громадському місці (зокрема на ярмарку, в корчмі, де грала музика та лунали пісні), виставлення горілки однією або обома сторонами угоди, розпиття цього могоричу й надання завдатку¹⁸. Етнограф П. Чубинський підкреслював значення «могоричу» у селянському середовищі, адже наймит вже не мав права відмовитися від угоди, розпивши його. Різниця і час, коли укладалися угоди. Це залежало від потреб господарств у робочих руках, селян у коштах, виду сільськогосподарських робіт. Так, приказчики та підрядники намагалися наймати робітників на літні польові роботи в найбільш нужденний для селян час – пізньої осені, взимку, коли скрутне матеріальне становище змушувало селян погоджуватися навіть на найгірші умови¹⁹. Так, управитель маєтків баронеси Корф у селах Синиця та Осігна Уманського повіту придумав, як хитрістю змушувати селян до обробітку поміщицьких земель. Оскільки багато селян через малоземелля зверталися в економію за орендою, де плата варіювалася в межах 6–8 руб. за десятину, управитель підняв її до 10 руб., але щоб це не так кидалося у вічі, то він перевів оплату в фізичний відробіток. Селянин брав одну десятину в оренду, а за це повинен був обробити своїми кіньми дві поміщицькі десятини. Такі види робіт на 1881 р. вартували по 5 руб. за десятину, тому в результаті й виходило 10 руб. Водночас, управитель не погоджувався на розрахунок грошми, а вимагав відпрацьовувати на його умовах²⁰.

¹⁴ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург: Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 2. С. 327–328.

¹⁵ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 68.

¹⁶ Уманский уезд. Заря. №152. 10 июля 1884. С. 3.

¹⁷ Статистический Справочник по Югу России. Полтава : Электрическая типо-лит. преemn. «И. А. Дохман». 1910. С.30.

¹⁸ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 76–77.

¹⁹ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 77–79.

²⁰ Умань. Заря. №5. 8 января 1881. С. 3–4.

Із розгляду справи селян, які працювали в маєтках баронеси Корф мировим суддею Іділянки Уманського судово-мирового округу, дізнаємося, що подібні несправедливі й кабальні умови найму були непоодиноким явищем. Так, взимку 1880 р. управитель економії баронеси Чаплинський уклав із селянами письмову угоду про найм на сезонні роботи. За цією угодою селяни мали пропрацювати в економії півроку, за що кожен з робітників повинен був отримати по 38 руб., тобто орієнтовно по 20 коп. в літній робочий день. Економія видала майбутнім робітникам завдаток у 25–30 руб. Також був визначений штраф по 1 рублю за кожен пропущений день. Коли ж настав час робіт, то частина селян, хто через хворобу, хто через мізерність платні, пропрацювавши 3–4 місяці покинули роботи, а були й такі, що зовсім їх пропустили. Ось ці прогуляні дні й стали Чаплинському приводом для позову в суд, який він подав на 25 селян. На суді сільські трударі підтвердили, що дійсно пропускали робочі дні, вказуючи причини пропусків і заявляючи, що готові їх відпрацювати. Чаплинський на це не погоджувався, а вимагав, щоб суд зобов'язав селян виплатити штраф. Було немало селян, які пропустили два і навіть три місяці робіт, тому мали б заплатити по 60 і навіть 90 руб. штрафу. Зрештою, управитель погодився на повернення селянами лише завдатку. Серед робітників були й такі, що сумлінно пропрацювали 3–4 місяці, однак все одно мали повернути гроші²¹. Чаплинський не погоджувався на мирову угоду, а заявляв судді, що коли в нього будуть «виконавчі листи», то селяни самі прийдуть до нього миритися. Це й зрозуміло, адже селянам було потрібно або повернути виплачені їм гроші, або ж пропрацювати наступного року шість місяців уже без будь-яких виплат. Звичайно, і наступного сезону не всі зможуть відпрацювати усі дні і це знову стане приводом до позову²².

Нещадна експлуатація селянської праці, відсталість сільськогосподарської техніки, недостатнє розуміння виробничого процесу породжували важкі умови праці і як результат – високу смертність сільського населення. Адже селянська праця вимагала постійної уваги та могла в будь-який момент привести до травми, каліцтва або навіть смерті. Селяни, що працювали на молотарках, нарікали на невизначений термін робіт, понаднормовий робочий день, відсутність перерви на відпочинок та обід²³. У 80-х рр. XIX ст. в Уманському повіті у всіх поміщиків, заможних селян, у багатьох священиків були кінні молотильні машини. У більшості випадків головним заправником або машиністом був звичайний селянин, який через недостатнє знання техніки і необережність, під час роботи машини часто міг щось у ній поправляти, змащувати, що призводило зрештою до травматизму. Так, у вересні 1881 р. у с. Побійна Уманського повіту під час молотьби зерна фартух машиніста, який на ходу вирішив змастити колесо, потрапив до лещат, що призвело до серйозного каліцтва працівника, який після лікування так і не зміг повноцінно відновитися. Тогочас священик с. Попівка Уманського повіту отримав важкі травми руки, теж змащуючи колесо під час роботи молотарки²⁴. Про травматизм селян в Уманському повіті на молотильних машинах повідомлялося і в періодичних виданнях. Як зазначав кореспондент, найчастіше травмувалися кінцівки. У с. Кутах він бачив п'ятьох селян із такими каліцтвами. Трагедія полягала в тому, що, окрім фізичних страждань, потерпілі на довгий час або й назавжди втрачали можливість працювати, а господарі машин зазвичай не виплачували жодної компенсації²⁵. На сторінках газети «Зоря» зазначалося, що в урядових колах неодноразово порушувалося питання страхування робітників від нещасних випадків на фабриках і заводах, однак це не стосувалося сільських працівників.

Окремою категорією селян-робітників були діти. Вони змалечку мали хатні обов'язки, доглядаючи молодших братів і сестер та виконуючи дрібну домашню роботу. Досягнувши 10-річного віку, дитина фактично ставала повноцінним членом громади²⁶ і залучалася до роботи. На запитання про вік дитини селяни зазвичай відповідали: «та вже пастушок»,

²¹ Умань. Зоря. № 41. 20 лютого. 1881. С. 3.

²² Уманський уезд. Зоря. №120. 2 лютого 1882. С. 3.

²³ ЦДДАУ. Ф. 442. Оп. 300. Спр. 4. 25 лютого 1861 – 29 лютого 1861, арк. 6–7.

²⁴ Изъ уманского уезда, 6 лютого. Зоря. № 274. 13 лютого 1881. С. 3.

²⁵ Внутренний отдель. Зоря. № 214. 6 лютого 1883. С. 3.

²⁶ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 384–385.

«погонич», «робітничок», «косар», тобто вік визначався по тому, які саме господарські обов'язки на неї поклалися²⁷. За традиційними уявленнями селянства брати участь у косовиці й жнивах могли лише дорослі члени громади. Вираз «він уже косар» про молодого парубка означав визнання його справжнім робітником, який мав продемонструвати свою здатність косити на рівні з дорослими²⁸.

Найм підлітків часто не передбачав оплати їхньої праці, а лише утримання в сім'ї роботодавця. Поширеним явищем було надання наймитам харчів, одягу та житла на час виконання ними робіт. Традиційне уявлення про значно меншу цінність трудового внеску дитини, порівняно з працею дорослої людини, було досить зручним виправданням майже безкоштовної експлуатації дітей коло машин на сільськогосподарських роботах чи у майстернях ремісників, а також у хатньому господарстві²⁹.

Часто навантаження не відповідали фізичному розвитку робітника, що призводило до трагічних наслідків. Наприкінці березня 1903 р. на фермі «Ольгино» у с. Павлівка Уманського повіту підліток Іван Завгородній під час оранки поля упав при повороті плуга під ноги волів. Від отриманих травм хлопець помер. Рідні звинувачували керуючого фермою, адже він найняв хлопця за 20 руб. з 1 березня до 1 жовтня з умовою не відряджати його на «тяжку роботу». Однак, не дотримався обіцянки, відправивши підлітка в поле з 4 волами, запряженими в плуг, керувати яким було не під силу юнаку, оскільки для такої упряжі необхідно двоє дорослих людей³⁰. Загалом загроза бути потоптаним кінями чи волами постійно стояла перед селянами, особливо перед дітьми, під час виконання сільськогосподарських робіт³¹.

Серед видів робіт, що призводили до частого травматизму, варто виокремити працю на млинах. В окремих випадках необережність, зрештою халатність та незнання елементарних правил безпеки, призводили до трагедії^{32 33 34 35 36}. Так, у грудні 1881 р. у с. Воронне Уманського повіту заможний селянин, який разом із сином-підлітком працював на власному вітряному млині, доручив йому наглянути за процесом. Хлопець вирішив зупинити жорна, через що отримав серйозну травму руки. Фельдшер, надавши першу медичну допомогу, рекомендував одразу везти постраждалого в уманську лікарню, щоб йому зробили операцію. Вражає байдужість батька, який мав для поїздки все необхідне, однак сказав «як має там (в Умані) помирати, хай краще тут помре». Юнака залишили вдома, де протягом трьох тижнів він страждав через ускладнення. Батько ж не раз говорив, що «йому не шкода грошей на лікування, якби він був упевнений, що син видужає, а як він помре, то ж і гроші даремно пропадуть». Хлопцю потрібно було ампутувати руку, однак батько не хотів бачити сина калікою, непридатним до роботи, «так дорога селянину робоча сила»³⁷.

Іноді здавалося б звичні для селян заготівля дров та добування глини через обвали землі та падіння дерев призводили до біди^{38 39}. У місцевих газетах неодноразово наголошувалося про потребу заборонити використання праці неповнолітніх, які мали недостатній досвід та фізичний розвиток, на важких та небезпечних роботах⁴⁰.

²⁷ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 387.

²⁸ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитства в українській етнокulturі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 67.

²⁹ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитства в українській етнокulturі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 65–66.

³⁰ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 633. Спр. 2. Ч. 1. 15 января 1903 – 22 августа 1903, арк. 93.

³¹ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 388.

³² ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 629. Спр. 2. 1899, арк. 30–45, 177–179.

³³ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 43. Спр. 2. 5 января 1864 – 23 июня 1864, арк. 196, 323.

³⁴ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 325. Ч. 1. 18 января 1869 – 12 марта 1869, арк. 193.

³⁵ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 325. Ч. 3. 16 апреля 1869 – 9 августа 1869, арк. 276.

³⁶ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 541. Спр. 2. 23 января 1888 – 25 января 1889, арк. 70.

³⁷ Изъ уманського уезда, 10-го января. Внутренний отделъ Заря. № 19. 24 января 1882. С. 4.

³⁸ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 43. Спр. 2. 5 января 1864 – 23 июня 1864, арк. 113, 142, 281, 325.

³⁹ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 325. Ч. 3. 16 апреля 1869 – 9 августа 1869, арк. 192, 242.

⁴⁰ Областные вести (Отъ наших корреспондентовъ). *Жизнь и искусство*. № 207. 29 июля 1896. С. 3.

Вимушене економічними обставинами або й примусове наймитування селян у поміщицьких економіях у пореформений період породжувало у тогочасному суспільстві справедливі паралелі з працею у поміщиків за часів кріпацтва. Такий характер найманої праці безпосередньо впливав на утвердження низького соціального статусу селян, які до неї вдавалися⁴¹. Певною мірою можна погодитися з твердженням Ю. Присяжнюка, що «селяни не відчували потреби, а отже, належно не осмислювали принципової різниці між характером праці в ринкових умовах (заробітки в поміщицьких маєтках тощо) і колишньою панщиною...»⁴². Пережитком кріпацтва навіть наприкінці XIX ст. залишалися тілесні покарання робітників. У газеті «Зоря» за 1882 р. зазначалося, що фізичні покарання залишалися досить поширеним явищем. Так, управитель однієї з економій Уманського повіту сильно побив нагайкою найманого хлопчика, який підняв руку на лінивого вола⁴³. На початку грудня 1881 р., за наказу управителя маєтками дружини барона Мейсндорфа, на економічному дворі в присутності місцевих десяцького і старости, а також управителя Фурмана висікли сторожа економії Никифора Казанюка за те, що він бив одного з коней, що належали економії⁴⁴.

Висновки. Отже, тісний зв'язок українців із землею впливав на соціально-економічні аспекти їхнього життя, традиційну культуру, систему світоглядних цінностей. Землеробська свідомість селянства насамперед містила любов до землі, повагу до власності, проте відзначалася індивідуальністю до змін та нововведень. Через консервативність та архаїчність традиційного селянського світогляду сільські трудівники вкрай неохоче застосовували удосконалений сільськогосподарський реманент, сівозміни, удобрення угідь тощо. Робочий день нормувався погодними умовами, здоровим глуздом та низкою табуованих днів, що визначалися на основі православного календаря. Селянські діти були постійною допомогою батькам, займаючись не лише домашніми справами, а й наймаючись на роботи, які часто не передбачали оплати їхньої праці, а лише утримання в сім'ї роботодавця за харчі, одяг та житло. Традиційне уявлення про значно меншу цінність дитячої праці, порівняно з працею дорослої людини, було досить зручним виправданням майже безкоштовної експлуатації дітей. Важкими і небезпечними видами сільськогосподарських робіт залишалися праця на молотильних машинах та млинах, що часто призводила до селянського травматизму, адже давалися ознаки недостатнього розуміння виробничих процесів та й халатність робітників, що могло призводити до часткової або повної втрати працездатності.

References

1. Bilivnenko, S. (2010). Povsiakdenni umovy pratsi selianstva Stepovoi Ukrainy. [Everyday working conditions of the peasantry of Steppe Ukraine]. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. [Scientific notes. Collection of works of young scientists and graduate students]. T. 21. K., S. 382-390. [in Ukrainian].
2. Vnutrennii otdel (1882). [Internal department]. Zaria. [Star]. № 116. 28 maia. S 3. [in Russian].
3. Vnutrennii otdel (1883). [Internal department]. Zaria. [Star]. № 214. 6 oktiabria. S 3. [in Russian].
4. Iz umanskogo uezda. [From Uman district]. 6 dekabria (1881). Zaria. [Star]. № 274. 13 dekabria. S 3. [in Russian].
5. Iz umanskogo uezda. [From Uman district]. 10-go ianvaria. Vnutrennii otdel. (1882). Zaria. [Star]. № 19. 24 ianvaria. S 4. [in Russian].
6. Istoriiia ukrainskoho selianstva: narysy: V 2 t. [History of the Ukrainian peasantry: essays: in 2 volumes] / vidp. red. V. A. Smolii; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. (2006). T. 1, Kyiv: Nauk. dumka. 631s. [in Ukrainian].
7. Krestianskoe khoziaistvo [Peasant economy] (1896). Zizn i isskustvo. [Life and art]. № 325. 24 noiabria. S 4. [in Russian].

⁴¹ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокulturі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 69.

⁴² Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кондич С. Г., 2007. С. 422.

⁴³ Внутренний отдел. Заря. № 116. 28 мая 1882. С. 3.

⁴⁴ Умань, 8-го января. Заря. № 9. 13 января 1882. С. 3.

8. Malikov, V. V. (2012). Zvychaievo-pravovyi instytut naimyuvannia v ukrainskii etnokulturi druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit : [The customary law institution of hiring in the Ukrainian ethnoculture of the second half of the 19th and early 20th centuries] dys. ... kandydata istorychnykh nauk : 07.00.05 / Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii imeni M. T. Rylskoho. Kyiv. 211 s. [in Ukrainian].
9. Oblastnie vesti. Ot nashikh korrespondentov. [Regional news (From our correspondents)]. (1896). Zizn i isskustvo. [Life and art]. № 207. 29 iiulia. S 3. [in Russian].
10. Prysiashniuk, Yu. P. (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th - beginning of the 20th century]. Cherkasy: Vertykal, PP Kondych S. H., 640 s. [in Ukrainian].
11. Statisticheskii Spravochnik po IUgu Rossii. [Statistical Handbook for the South of Russia]. Poltava Elektricheskaia tipo-lit preemn. I A Dokhman. 1910. S 30. [in Russian].
12. Tatsiienko, N. L. (2019). Selianstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v imperskyi period (1793-1917 rr.): na materialakh Umanskoho povitu. [The peasantry of Right-Bank Ukraine in the imperial period (1793-1917): based on the materials of the Uman District] : dys. ... kandydata istorychnykh nauk : 07.00.01 / Umanskii derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Pavla Tychyny. Uman. 285 s. [in Ukrainian].
13. Umanskii uezd (1884). [Uman district]. Zaria [Star]. № 152. 10 iiulia. S 3. [in Russian].
14. Uman (1881). [Uman]. Zaria [Star]. № 5. 8 ianvaria. S 3-4. [in Russian].
15. Uman (1881). [Uman]. Zaria [Star]. № 41. 20 fevralia. S 3. [in Russian].
16. Umanskii uezd (1882). [Uman district] Zaria [Star]. № 120. 2 iunია. S 3. [in Russian].
17. Uman (1882). [Uman]. 8-go ianvaria. Zaria [Star]. № 9. 13 ianvaria. S 3. [in Russian].
18. Funduklei, I. (1852). Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii. [Statistical description of the Kyiv huberniya]. Sankt-Peterburg Tip M-va vnutren del. CH 2. 572 s. [in Russian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 300. Spr. 4, 25 maia 1861 – 29 avhusta 1861, 29 ark. [in Ukrainian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 633. Spr. 2. Ch. 1, 15 yanvaria 1903 – 22 avhusta 1903, 385 ark. [in Ukrainian].
21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 629. Spr. 2, 1899, 296 ark. [in Ukrainian].
22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 43. Spr. 2, 5 yanvaria 1864 – 23 yiunia 1864, 521 ark. [in Ukrainian].
23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 48. Spr. 325. Ch. 1. 18 yanvaria 1869 – 12 marta 1869, 271 ark. [in Ukrainian].
24. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 48. Spr. 325. Ch. 3, 16 aprelia 1869 – 9 avhusta 1869, 295 ark. [in Ukrainian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 541. Spr. 2. 23 yanvaria 1888 – 25 yanvaria 1889, 189 ark. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

